

КОНЦЕНТРАЦІЯ ТА ВЕРТИКАЛЬНО ІНТЕГРОВАНІ СТРУКТУРИ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ: СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕВАГИ ТА ЗАГРОЗИ

CONCENTRATION AND VERTICALLY INTEGRATED STRUCTURES OF NATURAL MONOPOLIES: SOCIO-ECONOMIC ADVANTAGES AND THREATS

У статті проаналізовано особливості розвитку концентраційних процесів на ринках природної монополії та суміжних до них ринках. Враховано нормативно-правове регулювання концентрацій та функціонування природних монополій, ознаки їх ефективності: суттєве зниження виробничих витрат на одиницю продукції зі збільшенням обсягів виробництва; неможливість заміни товарів природних монополій іншими; низька залежності попиту від зміни ціни на товар. За результатами аналізу встановлено, що для ринків природних монополій характерна вертикальна концентрація, участь в якій переважно беруть вертикально інтегровані структури. Переваги та недоліки вертикально інтегрованих структур залежать як від концентрації на ринках природної монополії, так і реформування сфери регулювання їх діяльності. Також встановлено, що в процесі реформування може бути впроваджено різні системи управління та моделі розподілу, кожна з яких характеризується власним ступенем конкурентності та ефективності, способом розділення монополій, враховуючи власність та контроль над активами, експлуатацією активів, формування вертикальних зв'язків «споживач-постачальник», «виробник-постачальник» та горизонтальних – «виробник-виробник», «постачальник-постачальник». Виявлено, що ефективність реформування природних монополій залежить від збереження ефекту масштабів виробництва у сферах, які не можуть існувати поза природною монополією. Одночасно аналізується має задоволення потреб як кінцевих споживачів, так і суб'єктів, що діють на суміжних ринках. З'ясовано вплив державного контролю на систему управління діяльністю природних монополій, а саме: процедури надання дозволів при здійсненні концентрацій, які можуть не лише запобігати монополізації та структурним змінам на ринку, але і бути інструментом в захисті національної безпеки. Збереження вертикально інтегрованих структур в сферах природних монополій, а відтак і дозволу на концентрацію, можливі в разі не лише забезпечення дії ефекту масштабів виробництва, але і відсутності негативного впливу на попит та пропозицію на суміжних ринках.

Ключові слова: концентрація, вертикально інтегровані структури, природні монополії, державний контроль, суміжні ринки, управління.

The article analyzes the peculiarities of the development of concentration processes in natural monopoly markets and markets adjacent to them. Regulatory regulation of concentrations and functioning of natural monopolies, signs of their effectiveness are taken into account: a significant decrease in production costs per unit of production with an increase in production volumes; the impossibility of replacing goods of natural monopolies with others; low dependence of demand on changes in the price of goods. According to the results of the analysis, it was established that the markets of natural monopolies are characterized by vertical concentration, in which vertically integrated structures mainly take part. The advantages and disadvantages of vertically integrated structures depend both on the concentration on natural monopoly markets and on reforming the sphere of regulation of their activity. It was also established that in the process of reforming, different management systems and distribution models can be implemented, each of which is characterized by its own degree of competitiveness and efficiency, the way of dividing monopolies, taking into account ownership and control over assets, exploitation of assets, the formation of vertical relations "consumer-supplier", "producer-supplier" and horizontal – "producer-producer", "supplier-supplier". It was revealed that the effectiveness of reforming natural monopolies depends on the preservation of the effect of production scales in areas that cannot exist outside of natural monopoly. At the same time, the satisfaction of the needs of both end consumers and entities operating in adjacent markets should be analyzed. The impact of state control on the system of managing the activities of natural monopolies has been clarified, namely: the procedures for granting permits in the implementation of concentrations, which can not only prevent monopolization and structural changes in the market, but also be a tool in the protection of national security. Preservation of vertically integrated structures in the spheres of natural monopolies, and therefore permits for concentration, is possible in the case of ensuring not only the effect of the effect of the scale of production, but also the absence of a negative impact on demand and supply in adjacent markets.

Key words: concentration, vertically integrated structures, natural monopolies, state control, adjacent markets, management.

УДК 351:338.439.2
DOI <https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.40.21>

Михальчишин Н.Л.

к. екон. наук,
доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки
Національний університет «Львівська політехніка»

Горбачук Н.В.

аспірант кафедри теоретичної та прикладної економіки
Національний університет «Львівська політехніка»

Постановка проблеми у загальному вигляді. Метою діяльності природної монополії, як суб'єкта на відповідних ринках, є досягнення певних показників ефективності, зокрема, прибутковості. Однак, особливість ринків та доступу до ресурсу на них, одночасно із системою державного регулювання їх діяльності, подекуди змінюють мету господа-

рювання чи засоби її досягнення. На ринках, що перебувають в стані природної монополії, концентрації можуть сприяти розвитку вертикально інтегрованих структур, наслідком чого є не лише позитивні, але і негативні соціально-економічні впливи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми державного регулювання

сфер природних монополій досліджували різні науковці. Венгер В. [2] приділяв увагу важливості виокремлення ядра природних монополій, з врахуванням якого має відбуватися і реформування природних монополій. Герасименко А.Г. [4] досліджувала природні монополії, як приклад свідомого обмеження ймовірної конкуренції на ринках через їх вертикальну інтегрованість. Базилевич В.Д., Филюк Г.М. [1] виявили позитивні та негативні наслідки продажу контрольного пакету акцій природних монополій, як виду концентрації, іноземним інвесторам.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Особливості функціонування природних монополій, їхня ринкова влада, неможливість самостійного ефективного господарювання без конкурентного впливу, зумовлюють важливість державного втручання, зокрема, через виявлення сфер в діяльності природних монополій, в яких можливо відкривати ринки для конкуренції. В умовах реформування сфери природних монополій державний контроль за концентраціями потребує аналізу як в розрізі соціально-економічних наслідків, так і щодо ефективності діяльності монополій, більшість з яких є вертикально інтегрованими структурами.

Мета статті. Враховуючи особливості функціонування ринків природних монополій, метою дослідження є виявлення взаємозалежності вертикально інтегрованих структур з концентрацією на ринках природної монополії та впливу державного контролю на систему управління діяльністю природних монополій.

Виклад основного матеріалу. В науковій літературі природна монополія досліджується і як суб'єкт господарювання, і як товарний ринок. На законодавчому рівні природною монополією вважають стан товарного ринку [8], що може свідчити і про тимчасовість такого стану, його зміну за певних ринкових умов. Ринок визначається з позицій його ефективності для споживача через задоволення попиту та передбачає наявність таких ознак:

- суттєве зниження виробничих витрат на одиницю продукції зі збільшенням обсягів виробництва;
- неможливість заміни товарів природних монополій іншими;
- низька залежність попиту від зміни ціни на товар [8].

До основної ознаки можна віднести співвідношення витрат та обсягів виробництва. Як тільки природна монополія втрачатиме визначену законом особливість, втрачатиметься і її ефективність. Необхідним буде державне втручання через реформування ринків

природних монополій. Проте, ефективність природних монополій слід розглядати не лише з точки зору її власної, чи впливу на фізичних осіб – кінцевих споживачів. Важливо враховувати і вплив на суміжні ринки, які є виробничими споживачами і їх діяльність без використання товарів природних монополій не можлива [8].

З березня 2023 оприлюднюється перелік природних монополій [5], оскільки така інформація використовується в публічних закупівлях. До органів, які складають та ведуть реєстр суб'єктів природних монополій належать Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України та Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг [6].

Для вирішення проблем ефективності суб'єкти на ринках можуть вдаватися до концентрацій, які через можливість впливу на певні ринки, є об'єктом державного контролю антимонопольного відомства. Законом встановлено вимоги для обов'язкового звернення за дозволом на концентрацію [7]. На ринках, де присутня конкуренція, концентрації можуть відбуватись серед конкурентів, на відміну від ринків природних монополій, де концентрації можуть відбуватись у вертикальних або конгломератних зв'язках. Кожний окремих випадок концентрацій вимагає аналізу ймовірних наслідків для ринків, учасників концентрацій тощо.

Так, на ринку постачання електричної енергії у 2023 відбувалась вертикальна концентрація, учасники якої здійснювали діяльність на різних рівнях виробничого чи розподільчого ланцюга: об'єкт придбання був постачальником універсальних послуг для побутових і малих непобутових споживачів, а покупець – діяв на ринках виробництва, купівлі-продажу електричної енергії тощо [9].

Як виняток, законом визначені випадки, за яких хоч дії і мають ознаки концентрацій, але щодо них за дозволом звертатись не потрібно. Так, у період дії в Україні воєнного стану, у енергетичній та житлово-комунальній сфера може набуватись контроль над суб'єктами господарювання. Якщо мета набуття такого контролю пов'язана з недопущенням виникнення наслідків різних надзвичайних ситуацій чи збоїв у постачанні природного газу, води, тепла, електроенергії, то на такі випадки не вважатимуться концентрацією [7].

Завдяки концентраціям у сфері природних монополій та на суміжних з ними ринках формуються бізнес-групи. Як стверджує Герасименко А.Г., саме активність потужних бізнес-груп, наприклад «Систем Кепітал Менеджмент» (СКМ), в окремих галузях стали

причиною зростання інвестування. Придбання одним з учасників цієї групи енергопостачальних компаній дало змогу встановити приватний контроль над окремими суб'єктами в сфері природної монополії, а придбання енергогенеруючих компаній – монополізацію ринку електроенергії [4].

Досліджуючи концентраційні угоди Антимонопольний комітет України аналізує ймовірні такі наслідки:

- монополізація ринку;
- суттєве обмеження конкуренції;
- структурні зміни попиту, пропозиції на ринку [9].

Так, було заборонено вертикальну інтеграцію в електроенергетиці, яка мала б надати контроль компаніям зі сфери генерації та постачання електроенергії над компаніями, що діяли у сфері передачі й розподілу електроенергії [10] і таким чином сприяти монополізації ринку.

Контроль за концентраціями у сфері природних монополій та суміжних з ними ринків важливий не лише з огляду на наслідки для ринку та конкуренції. Важливим є контроль рівня національної безпеки, оскільки власниками контрольних пакетів акцій за результатами реалізації концентраційних угод можуть стати іноземні компанії.

Через участь в концентраціях, за відсутності належного контролю за рівнем безпеки, іноземні компанії можуть здобути домінування на ринках, збільшити залежність від іноземного капіталу, нерационально використовувати ресурси, доступ до яких мають природні монополії, генерувати за кордоном прибутки, походженням з України [1].

Проте, в Україні існують обмеження щодо набуття контролю через членство в наглядовій раді підприємств в сфері електроенергетики. Головою чи його заступником не може бути особа, яка має зв'язок з господарською організацією, що діє на тому ж ринку, суміжному ринку, здійснює діяльність щодо виробництва чи постачання електричної енергії. Пов'язаність такої особи з іншою організацією може стосуватись її статусу як засновника, акціонера чи учасника, керівника, члена наглядової ради, чи іншого способу контролю іншої організації [12].

Ймовірність негативних наслідків від концентрацій у сфері природних монополій та суміжних з ними ринках зростає з реалізацією реформ в напрямі відкритості окремих ринків, наприклад, енергоринків. Більшість компаній в світі на цьому ринку, як і в Україні до початку реформ, належали до вертикально-інтегрованих природних монополій. Проте, каталізато-

ром змін – розділення монополій та впровадження конкуренції на окремих ринках через надання доступу до них новим компаніям, стало зростання вартості ресурсів за слабкої модернізації та зростання попиту на електроенергію. Загалом, системи управління в сфері електроенергетики можуть бути такі:

1) регульована природна монополія, ефективність якої зумовлена дією ефекту масштабів виробництва у вертикально інтегрованих структурах;

2) єдиний покупець – система, за якої існує конкуренція виробників у сфері генерації електроенергії, проте зберігається монополізація сфери постачання, з якою контактує споживач;

3) конкуренція на оптовому ринку – система, за якої діє оптовий ринок електроенергії, виробники домовляються з постачальниками, відсутнє регулювання оптових цін; зберігається монополізація сфери постачання в межах їх територій;

4) конкуренція на оптовому та роздрібному ринках – система, за якої діють оптовий та роздрібний ринки електроенергії, існує конкуренція як між виробниками, так і між незалежними постачальниками, які замінюють одну збутову компанію; діяльність розподільчих компаній, які закріплені за територіями, контролюється як і в природних монополій [11].

Моделі розподілу природних монополій існують і в галузі транспортування та зберігання природного газу, а саме:

– модель ВВ – активи системи транспортування відокремлені від видобування і постачання, проте разом з експлуатацією системи є у спільній власності й у спільному контролі;

– модель НОС – активи системи транспортування відокремлені від систем оператора;

– модель НОТ – як активи, так і експлуатації їх систем належать вертикально інтегрованим компаніям, проте відокремлені від сфери постачання [3].

Таким чином, кожна з моделей характеризується певними відносинами власності та контролю над активами, експлуатацією активів, формуванням вертикальних зв'язків «споживач-постачальник», «виробник-постачальник» та горизонтальних – «виробник-виробник», «постачальник-постачальник». Ефективність моделей впровадження конкурентної структури в сферах електроенергії чи природного газу, пов'язані як з корпоративним управлінням, так і з відокремленням окремих видів діяльності природних монополій, які б дали змогу забезпечити належну експлуатацію систем та задоволення потреб споживачів.

На думку Венгера В.В., проблема відокремленості пов'язана із визначенням моно-

польного ядра в природних монополіях, які є досить складними за своєю структурою та містять елементи, що не вважаються природно монопольними. Важливе значення набуває ідентифікація найбільш суттєвих та специфічних ознак природної монополії. Як правило, інтегрована структура володіє переважно одним видом діяльності з ознаками природної монополії, наприклад, канали зв'язку, залізничні шляхи тощо [2].

Збереження вертикально інтегрованих структур в сферах природних монополій, а відтак і дозволи на концентрацію, можливі в разі не лише забезпечення дії ефекту масштабів виробництва, але і відсутності негативного впливу на попит та пропозицію на суміжних ринках.

Висновки. Вертикально інтегровані структури можуть бути об'єктом контролю, в тому числі під час надання дозволів на концентраційні дії. Досліджуючи їхній вплив на ринки, одночасно, через організацію взаємодії різних відомств, має аналізуватись вплив на рівень національної безпеки, враховуючи їх стратегічний характер. Предметом подальших досліджень мають стати природні монополії з врахуванням їх організаційно-правової форми та динаміки зміни їх кількості, що дасть можливість виявити методи та засоби державного регулювання їх діяльності та способів їх реформування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базилевич В.Д., Филіук Г.М. Природні монополії. К. : Знання. 2006. 367 с. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/bazylevych_pryrodni_2006.pdf.
2. Венгер В.В. Державне регулювання природних монополій в Україні: напрями вдосконалення. *Економіка і прогнозування*. 2006. № 3. URL: http://eip.org.ua/?page_id=448&aid=29.
3. Газова галузь України: варіанти відокремлення діяльності з транспортування і зберігання природного газу, лютий 2016 року. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/es/868661467990972091/text/104506-REPLACEMENT-PULBIC-Ukraine-gas-unbundling-options-for-TSO-and-SSO-executive-summary-FINAL-ukr-updated.txt>.
4. Герасименко А.Г. Ринкова влада: джерела, масштаби, наслідки : монографія. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2014. 600 с. URL: <https://knute.edu.ua/file/MjlxNw==/7926b8dcc790cd04735ac064b35fa770.pdf>.
5. Добірка питань-відповідей від «Радника у сфері публічних закупівель». URL: <https://infobox.prozorro.org/articles/dobirka-pitan-vidpovidey-vid-radnika-u-sferi-publichnih-zakupivel>.
6. Зведений перелік природних монополій. 2023. URL: <https://amcu.gov.ua/napryami/konkurenciya/arhiv-zvedenogo-pereliku-prirodnih-monopolij/zvedenij-perelik-prirodnih-monopolij-2023>.
7. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4#w1_5.
8. Про природні монополії : Закон України від 20.04.2000 № 1682-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14?find=1&text=%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#Text>.
9. Річний звіт Антимонопольного комітету України 2023. URL: <https://amcu.gov.ua/pro-nas/zvitnist/richni-zviti/zvit-2023>.
10. Стимулювання вертикальної інтеграції в Україні: переваги та небезпека. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2001/q14_ur.pdf.
11. Учитися на помилках: як не треба реформувати електроенергетику. URL: <https://reforma.dtek.com/dtek-experts-about-the-reform/ucheba-na-oshibkakh-kak-ne-nuzhno-reformirovat-elektroenergetiku>.
12. OECD (2020), Ukraine Реформа підприємств державної форми власності у секторі електроенергетики України. URL: <http://www.oecd.org/corporate/soe-reform-electricity-sector-ukraine.htm>.